

dat we De Jong en Harmsen moeten beschouwen als prototypen van het burgerlijke en van zelfbeheersing overlopende Nederland of dat we hun geschiedschrijving moeten zien als een representante van een hoofdstroming in dat Nederland? Wat illustreert de studie over de rekenkamer meer dan het functioneren van de Nederlandse bureaucratie en het overheidsbestuur in de bijzondere omstandigheden van de bezetting? Met uitzondering van het opstel over de opvattingen over de vrouw zou men bij iedere bijdrage eigenlijk wel de vraag kunnen stellen naar de samenhang met de in de *Geschiedenis van de Nederlanden* uit 1993 zo scherp uitgetekende visie op het burgerlijke Nederland.

Nu Blom ervoor heeft gekozen om de diverse stukken ongewijzigd te herdrukken en zonder nadere toelichting er een 'burgerlijk en beheerst' lintje om heeft gevlochten, moet mijn conclusie luiden: een overbodige bundeling van voortreffelijke opstellen.

J. Bosmans

C. Blotkamp, ed., *De vervoljaren van De Stijl, 1922-1932* (Amsterdam, Antwerpen: L. J. Veen, 1996, 400 blz., f89,90, ISBN 90 254 0712 9).

De Stijl als idee. Daar gaat volgens Carel Blotkamp het boek *De vervoljaren van De Stijl, 1922-1932* over. Maar is dat waar? *De vervoljaren van De Stijl* is een zeer boeiende bundel monografieën over Rietveld, Wils, Huszar en vooral Theo van Doesburg, spil en splitszwam van het kleine tijdschrift dat in kringen van ingewijden wereldfaam kreeg. *De vervoljaren* werd voorafgegaan door *De beginjaren van De Stijl* dat in 1982 verscheen.

De vervoljaren, de nieuwe bundel die net als de vorige onder redactie van Carel Blotkamp tot stand kwam, opent met een portret van Doesje (Theo van Doesburg) geschreven door Evert van Straaten. Van Doesburg, zo blijkt eens te meer uit het relaas van Van Straaten, was een bevlogen lastpak. Zelfs bij het Bauhaus in Weimar wist hij onrust te zaaien, en voor een deel was dat creatieve onrust. Voor een ander deel was hij een stemmingmaker die ook onder de medewerkers verdeelde en heerste.

Waartoe? Dat is de vraag. Had Van Doesburg ideeën over het moderne leven en de moderne kunst die aan De Stijl werkelijk handen en voeten gaven? Of was hij de begaafde amateur en allesweter die handig was in het propageren van een idee dat vooral door anderen niet met woorden, maar met kunstwerken werd ingevuld? En welke was die idee?

De Stijl, aldus Blotkamp, rustte op twee pijlers: 'de historicistische, omdat de Stijlkunst door de betrokkenen werd gezien als een logische en noodzakelijke consequentie van de historische ontwikkeling die er uiteindelijk toe zou moeten leiden dat de kunst geheel zou opgaan in het leven of de leefomgeving van de mens. De andere pijler is een essentialistische, omdat de kunstenaars van De Stijl hun beperkte arsenaal van beeldmiddelen voorstelden als de essentie, de zuivere kern van alle schilderkunst, beeldhouwkunst en architectuur; een soort universele vormtaal'. Vooral Mondriaan en Van Doesburg zouden zich in Blotkamps tekst kunnen vinden. 'De andere kunstenaars van De Stijl dachten soms wat minder categorisch', schrijft Blotkamp, om te vervolgen: "De Stijl als idee' zou dan ook beter vervangen kunnen worden door 'De Stijl als een cluster van ideeën". Welke die ideeën zijn, moet de lezer zelf ontdekken op zijn zoektocht door de negen monografieën die het boek bevat. De vraag blijft of Blotkamp in zijn inleiding toch niet uitvoeriger de ideeënleer van De Stijl had moeten schetsen tegen de achtergrond van én datgene waar De Stijl zich in Nederland tegen afzette én de internationale artistieke ontwikkelingen waar De Stijl deel van uitmaakte.

Het aardige van *De vervoljaren* is dat Blotkamp zich die vragen ook stelt. In zijn inleiding

schrijft hij over de critici die *De beginjaren* beoordeelden. Zij meenden dat het beeld van De Stijl als idee 'door de aandacht voorde individuele kunstenaars wel erg werd gefragmenteerd'. Ook werd opgemerkt dat de benadering van Blotkamp en de zijnen 'vooral gericht op een historische reconstructie nogal traditioneel kunst-historisch was'.

Nu, deze kritiek is juist. Maar de benadering van Blotkamp en de zijnen heeft ook voordelen. Zelden las ik een smakelijker portret dan dat van Van Straaten over Van Doesburg, inclusief de vermakelijke citaten uit de brieven van zijn ex-vrouw die hem vanuit de verte vermanend bleef toespreken. Als ze een foto krijgt van een zeer geposeerde Van Doesburg met twee anderen, schrijft ze: 'Van jullie drieën staat Scheibe er het beste op. Lief gezicht heeft hij. Doesje is er speciaal voor gaan staan. Jasje toegeknoopt, haar zo glad mogelijk. Heelemaal hond'.

Wat minder is het stuk van Marijke Kuper over Rietveld. Niet omdat de auteur niet genoeg van Rietveld weet. Integendeel; ze publiceerde onlangs een lijvig werk over de beroemde Utrechter. Haar stuk in de bundel van Blotkamp echter belicht niet echt Rietvelds relatie tot De Stijl. Het is een goed en lezenswaardig stuk, maar het had overal gepubliceerd kunnen worden. Wat de lezer mist is bijvoorbeeld een systematische behandeling van Rietvelds bijdragen aan De Stijl. Omdat een bibliografie ontbreekt evenals een index van de in De Stijl gepubliceerde bijdragen van de besproken auteurs, is een helder inzicht daarin niet te krijgen. Veel informatie in dit opzicht is het stuk van Manfred Bock over Van Eesteren; daarin wordt de relatie tussen Van Doesburg en de architect/stedenbouwkundige duidelijk belicht.

Van Eesteren werkte bij de architect Jan Wils: het hoofdstuk 'De dissidente architecten' van Ed Taverne en Dolf Broekhuizen beschrijft hoe Wils, Oud en Van 't Hoff zich verhielden tot De Stijl. Voor wie De Stijl vooral heeft leren zien als het idee van Rietveld, Mondriaan en Van Doesburg, is dit een stuk dat de ogen opent voor andere facetten. Jan Wils — hij bouwde het Olympisch stadion — was ook de architect van het, moderne en tegelijk zo Haagse chique kantoorgebouw op de hoek van de Van Alkemadeaan en de Waalsdorperweg dat een hoogtepunt van het Nieuwe Bouwen is. Niet ver daarvandaan ziet men zijn flatgebouw aan het Jozef Israëlsplein in Den Haag; een ander hoogtepunt in zijn werk is het appartementengebouw Dennehove aan de Badhuisweg in Scheveningen. Het is te hopen dat het stuk van Taverne en Broekhuizen bijdraagt aan een Wils-revival — ook al hield de architect in 1919 de samenwerking met Van Doesburg, maar niet met andere Stijl-medewerkers voor gezien. Toen stond in Alkmaar al zijn villa De Lange (1917) waar Van Doesburg de ramen voor had ontworpen. De Kamer van Koophandel werkt nu in de villa die op aanvraag te bezichtigen is. Het huis, inclusief de ramen, is vrijwel intact.

Misschien nog fascinerender is het werk van Robert van 't Hoff. Wie even stopt op de ventweg van de Amersfoortseweg 11 en 11a ziet daar naast elkaar twee beroemde huizen van Van 't Hoff: de rustieke villa Lovdalla en het landhuis Henny ernaast waarvoor Van 't Hoff inspiratie vond in het werk van Frank Lloyd Wright. In Lunteren ziet men aan de Bisschopsweg 37 een boerderij die Van 't Hoff bouwde in een mengstijl van traditionalisme en functionalisme; de boerderij is een meesterwerk van proportie. Van 't Hoff's relatie met De Stijl was misschien niet intens; Taverne en Broekhuizen schetsen de verhouding die in 1919 zijn intensiteit verloor door een ruzie met alweer 'Doesje', maar die later toch wat hersteld werd.

De bundel opstellen van Blotkamp geeft de lezer die bereid is de vierhonderd bladzijden (met vele prachtige illustraties) te doorvorsen, een inzicht in de interactie van de voornaamste Stijl-medewerkers, en in de ontwikkeling van hun werk. De lezer die niet thuis is in het proza van de twintigste-eeuwse architect en kunstenaar zal de citaten uit artikelen en brieven van Stijl-medewerkers wellicht esoterisch vinden en dat wijten aan het theosofische gedachtegoed dat deel uitmaakte van het denken van De Stijl. Dat is dan een vergissing. Architecten van nu schrijven een even hybride proza als die van het interbellum. Het zit in de aard van de beestjes:

tekeningen lezen, daar zijn ze meesters in; prozaschrijven is hun stiel niet. De vraag is ook of woorden niet überhaupt tekortschieten als we denken over beeldende kunst of architectuur. De wisselwerking van creatieve mensen onderling, hun scheppingen, hun smaak, overtuigingen, onderlinge beïnvloeding en hun ruzies laten zich wellicht helemaal niet in volzinnen beschrijven. Zelf gaan kijken is het begin van alle wijsheid omtrent dit soort zaken. *De vervolgjaren van De Stijl* is er een goede gids bij.

Nog een kleinigheid: behalve een bibliografie en een index van artikelen ontbreekt ook een register van de beschreven kunstwerken en hun vindplaats. Wie toevallig niet dagelijks bij de Rijksdienst voor de monumentenzorg komt om daar in het geautomatiseerde register te kijken, kan lang zoeken voor hij weet op welk adres hij moet zijn. Soms is een gebouw onvindbaar geworden door sloop. Het is altijd prettig als dat in een register wordt meegedeeld.

Tessel Pollmann

E. Rosseel, *Ethisch socialisme in Vlaanderen. De 20ste eeuw overbrugd* (Brussel: VUBpress, 1996, 301 blz., Bf 795,-, ISBN 90 5487 135 0).

Deze studie omtrent het ethisch socialisme in Vlaanderen, geschreven door de arbeidspsycholoog Eric Rosseel, omvat weliswaar een bijwijlen boeiende mentaliteitsgeschiedenis, maar is tevens doordrenkt van eigenzinnige sociologische en filosofische bespiegelingen. Kenmerkend voor de benadering van de auteur is een probleemstelling die het ethisch-socialistische ideeëngoed van Hendrik de Man als ijkpunt gebruikt ter interpretatie van, maar ook als waarschuwing tegen verwante politieke opvattingen en stromingen tijdens de laatste decennia van de twintigste eeuw. In Rosseels analyse worden dwarsverbindingen gelegd tussen het vroege ethische of gezindheidssocialisme en de opvattingen van de moderne sociaal- en christendemocratie, maar ook van 'progressieve vormen van ecologisme en volksnationalisme' (9) in Vlaanderen. Beide historische vormen van het ethisch socialisme vloeien voort uit diepe maatschappelijke crises, die een sociale en individuele desintegratie verwekken, welke door middel van het ethisch-socialistisch 'project' (schijnbaar) wordt opgelost. Hoewel Rosseel zijn analyse ook van toepassing verklaart op Frankrijk en Nederland, valt het te betreuren dat het meer actuele deel van het boek vrijwel exclusief betrekking heeft op Vlaanderen, met zijn voor Hollanders tamelijk ondoorzichtige politieke cultuur en politiek-filosofisch discours.

De auteur, die zichzelf nu eens bestempelt als 'liberaal marxist', dan weer als 'marxistisch socialist', maakt een zeer kritische analyse van het denken van Hendrik de Man. Daarbij worden de meer duistere aspecten van diens denkwereld — verdonkeremaand in De Mans autobiografie maar ook in biografische studies als die van Mieke Claeys-van Haegendoorn — mee-dogenloos in de schijnwerpers geplaatst. Inderdaad toont Rosseel overtuigend aan, dat de ethisch-socialistische Marx-revisie niet zonder meer, maar wel met grote waarschijnlijkheid, tot fascistoïde ideeën en 'oplossingen' leidt. Het marxisme immers betoont zich wars van verbloemende c. q. dwingende ethische voorschriften en baseert zich op de notie van contradicties en klassenstrijd als centraal onderdeel van de economische en sociale progressie naar een klassenloze maatschappij. Typerend voor alle vormen van zowel ethisch socialisme als fascisme daarentegen is de radicale bestrijding van een dergelijke logica, door het bestaan van fundamentele (klassen)contradicties te ontkennen en het bepleiten van een zogenaamde solidaire, 'socialistische', arbeidsgemeenschap, ingebed in een omvattende, autoritaire 'eenheidsideologie' die de 'eerbied voor de arbeid' en de strijd tegen het improductieve financierskapitaal centraal stelt. Zo is het verre van toevallig dat een *dérive fasciste* kan ontstaan bij